

De dood als (on)mogelijkheid

De existentiële analytiek van de dood draait – omdat het om een *existentiële* analytiek gaat – om het *Sterben* van het *Dasein*, in tegenstelling tot het *Verenden* van het dier.¹ Het wezenlijke aan *Dasein* is zijn mogelijk-zijn. En “[s]i l’être-possible est l’être propre au *Dasein*, alors l’analytique existentielle de la mort du *Dasein* devra faire de cette *possibilité* son thème.”² De dood dient, als – zoals Derrida het zegt – dood van het *Dasein*, besproken te worden onder de ontologische noemer waaronder *Dasein* valt: mogelijkheid. Tegelijk is voor Heidegger de dood mogelijkheid zonder meer, en dus leidend in de existentiële analytiek.

Overigens: de referentie naar Derrida’s formulering hangt samen met de vraag naar wat *Dasein* precies is. Met de frase ‘dood van het *Dasein*’ kan de gedachte opkomen dat ‘*Dasein*’ simpelweg een aanduiding is voor ‘mens’. Deze gebruikelijke lezing gaat echter voorbij aan het onreduceerbaar mogelijke van het *Dasein*. Onreduceerbaar, omdat het mogelijkheidskarakter niet is aangelegd op verwerkelijking. Zie ook Oudemans’ “Heidegger – een ontzetting. Of: hoe Sein und Zeit te lezen?": “Het ‘*Dasein*’ is het geopend-worden *voor* deze dimensie *door* deze dimensie — wanneer het lukt.”³ Dit geopend-worden blijft steeds alleen maar mogelijkheid en is daarmee niet onvolledig zonder verwerkelijking. Van welke dimensie hier sprake is moet nog duidelijk worden in de nu volgende bespreking van de dood als betekenishorizon – waardoor een verduidelijking van *Dasein* voorafgaand aan die bespreking een hachelijke zaak wordt: het *Dasein* is nu juist: *Sein zum Tode*.

Het *Leitmotiv* van de dood als mogelijkheid ontwaart Derrida in ‘twee typische series van ontologische uitspraken.’⁴ In de eerste serie gaat het om de dood als de meest eigen mogelijkheid van *Dasein*, als de meest eigen mogelijkheid van het mogelijk-zijn dat *Dasein* is. De tweede serie betreft de toevoeging van een onmogelijkheid aan die mogelijkheid. Beide series zijn twee momenten “d’un même phrase d’allure aporetique.”⁵ De tweede serie is het aporetisch supplement bij de eerste. Beide series vinden minimaal één van hun instanties in dezelfde alinea, welke dan ook een belangrijke rol speelt in Derrida’s lezing. Het betreft de volgende alinea uit paragraaf 50 van *Sein und Zeit*:

¹ Voor de verschillen tussen *sterben*, *verenden* en het “Zwischenphänomen” *ableben*, zie paragraaf 49 van *Sein und Zeit*. Ik zal er in dit essay niet verder op ingaan.

² Derrida 1996, p. 114.

³ Oudemans 1998, p. 10.

⁴ Derrida 1996, p. 115.

⁵ Derrida 1996, p. 115.

Der Tod ist eine Seinsmöglichkeit, die je das Dasein selbst zu übernehmen hat. Mit dem Tod steht sich das Dasein selbst in seinem *eigensten* Seinkönnen bevor. In dieser Möglichkeit geht es dem Dasein um sein In-der-Welt-sein schlechthin. Sein Tod ist die Möglichkeit des Nicht-mehr-dasein-könnens. Wenn das Dasein als diese Möglichkeit seiner selbst sich bevorsteht, ist es *völlig* auf sein eigenstes Seinkönnen verwiesen. So sich bevorstehend sind in ihm alle Bezüge zu anderem Dasein gelöst. Diese eigenste, unbezügliche Möglichkeit ist zugleich die äußerste. Als Seinkönnen vermag das Dasein die Möglichkeit des Todes nicht zu überholen. Der Tod ist die Möglichkeit der schlechthinnigen Daseinsunmöglichkeit. So enthüllt sich der Tod als die *eigenste, unbezügliche, unüberholbare Möglichkeit*. Als solche ist er ein *ausgezeichneter* Bevorstand.⁶

Derrida gaat in zijn lezing van de dood als meest eigen mogelijkheid eerst in op verschillende zaken die voor ons niet primair van belang zijn, zoals zijn vertaling van het *sich selbst bevorstehen* van het *Dasein* met het Franse *s'at-tendre*. Wél van belang is het niet louter constatief-descriptieve karakter van die mogelijkheid: de zinsnede “[d]ans son essentielle et constante imminence, elle doit être *assumée*, on peut et on doit en témoigner, et le témoignage n’est pas ici un simple constat...”⁷ kan gelezen worden in samenspel met het Duitse *zu übernehmen haben*. Wat wil dit zeggen?

Wat is hier precies mogelijkheid? Hoe kan de dood de meest eigen mogelijkheid van het mogelijk-zijn (*Dasein*) zijn? In elk geval, zo merkt ook Derrida op, moet de mogelijkheid zoals die hier ter sprake komt niet worden gezien als *potentia* tot een *actualitas*: “D’un point de vue ontologique, ce « pas encore » [propre au *Dasein*] n’est pas l’anticipation d’une complétude ou d’un accomplissement.”⁸ We moeten dus afzien van de gebruikelijke lezing van het woord ‘mogelijk’ in de betekenis van het nog-niet-werkelijke dat werkelijk zou moeten worden. Dit is een andere mogelijkheid. Hoe is die mogelijkheid te begrijpen als het niet aangelegd is op verwerkelijking?

Hier zou het de plaats zijn om dieper in te gaan op bijvoorbeeld Heideggers denken bij Hölderlins gedicht *Andenken*. We zouden dan stil kunnen staan bij Heideggers lezing van het woord ‘*Wirklich*’ en hoe dat woord uiteindelijk ingebed is in het ‘*Mögliche*’. We zouden dan tot de gedachte kunnen komen dat het mogelijke

⁶ Heidegger 1967, p. 250-251.

⁷ Derrida 1996, p. 115.

⁸ Derrida 1996, p. 122.

misschien ook gelezen kan worden als de semantische horizon waarbinnen verwerkelijking kan plaatsvinden. Als we tot die lezing zouden kunnen komen, dan zou het misschien ook mogelijk zijn om de dood – als meest eigen mogelijkheid van het *Dasein* – te begrijpen als de dood als betekenisgevend teken, waarbinnen het leven betekenis krijgt, een spatiotemporele maat toegewezen krijgt. De vraag is echter of we al tot deze gedachte in staat zijn.⁹

Maar áls we inderdaad tot deze gedachte in staat zouden zijn, dan zou het ook zo kunnen zijn dat het verband dat Heidegger ziet tussen de dood en de taal zin kan krijgen. Hij zegt namelijk in *Unterwegs zur Sprache*:

Die Sterblichen sind jene, die den Tod als Tod erfahren können. Das Tier vermag dies nicht. Das Tier kann aber auch nicht sprechen. Das Wesensverhältnis zwischen Tod und Sprache blitzt auf, ist aber noch ungedacht.¹⁰

Is ook hier geen verband te bespeuren tussen de dood als mogelijkheid enerzijds en betekenis anderzijds? De taal van de mens, is dat niet het geheel aan tekeningen dat blijk geeft van de semantische horizon van ons bestaan? En als dan de dood als mogelijkheid onze meest eigen mogelijkheid is in de zin van “Andenken”, kunnen we dan niet althans datzelfde opflitsen zien van de verhouding tussen de dood en de taal?

Maar wie zal zeggen of we in staat zijn tot dit denken?

De tweede serie van ‘ontologische uitspraken’ dan karakteriseert Derrida, zoals we hebben gezien, als het aporetisch supplement bij de eerste: in deze serie vindt de toevoeging van de onmogelijk aan de mogelijkheid plaats. Eerste instantie van dit supplement: de dood is de mogelijkheid van het niet-meer-erzijn-kunnen. Derrida onderstreept dat het hier niet om een loutere onmogelijkheid gaat, maar om een *mogelijkheid* van een onmogelijkheid, een mogelijkheid van een onmogelijkheid er-te-zijn (of een mogelijkheid van een mogelijkheid er-niet-meer-te-zijn). Het is die mogelijkheid die de dood is waar *Dasein* zichzelf in zijn *eigen* zijn-kunnen te wachten staat. De dood is het begin en het einde van *Dasein*. Het begin, want *Dasein* staat zichzelf (op) te wachten met de dood omdat pas vanuit de dood de mogelijkheid van het

⁹ Heidegger 1975, p. 112 e.v.

¹⁰ Heidegger 1959, p. 215.

het er-zijn het leven – kunnen we nog zeggen: betekenis geeft, binnen een betekenis horizon plaatst, spatiotemporeel begrenst, een maat geeft? Het einde, want de dood is die mogelijkheid van de onmogelijkheid er-te-zijn: met de dood is dat wat – juist door de dood – betekenis krijgt, begrensd wordt, onmogelijk geworden: “als Seinkönnen vermag das Dasein die Möglichkeit des Todes nicht zu überholen.”

Tweede instantie van het supplement: paragraaf 53 van *Sein und Zeit*.

*De nächste Nähe des Seins zum Tode als Möglichkeit ist einem Wirklichen so fern als möglich. Je unverhüllter diese Möglichkeit verstanden wird, um so reiner dringt das Verstehen vor in die Möglichkeit als die der Unmöglichkeit der Existenz überhaupt.*¹¹

Het begin en het einde van de dood als zijnde hetzelfde krijgt hier nader vorm in Derrida's lezing van Heidegger. Het onthullende doordringen van het verstand in de mogelijkheid krijgt voor Derrida een dubbele semantiek, gemotiveerd door het simpele woord *als*: niet alleen is er sprake van de koppeling van het genitief *Unmöglichkeit* aan de mogelijkheid (in een explicatieve zin), maar de mogelijkheid wordt *onthuld en doordrongen als onmogelijkheid*. Er is haast sprake van een ontmaskering van wat zich lange tijd als mogelijkheid verhuld heeft en uiteindelijk onmogelijkheid blijkt. Het gaat er niet meer alleen om dat de dood als eigenste mogelijkheid voor het *Dasein* de mogelijkheid van de onmogelijkheid van het-er-zijn is, maar vooral dat de dood als mogelijkheid *tegelijk* haar onmogelijkheid is.

Het is moeilijk deze lezing van Derrida precies te volgen; het enorme belang van deze nuance – en de mogelijkheid die nuance in de tekst van Heidegger te lezen – flitst bij herhaalde lezing hier en daar op, zonder dat er werkelijk de vinger achter te krijgen is: zonder dat de verschillende nuances en de verschillen tussen de nuances uitputtend geconceptualiseerd kunnen worden in syntactische of semantische begrippen. De verschuivingen waarvan sprake is zijn dan ook *insensible*.¹² (Betekent dit dan ook dat de differentie tussen beide nuances om principiële redenen niet te begrijpen is? Het was immers Derrida zélf die gewezen heeft op het inbegrepen zijn van het domein van “*theorein*” en “*entendement*” in het domein van het waarneembare.¹³ In ieder geval staat vast dat de *differentie zélf* tussen “*la possibilité comme possibilité de l'impossibilité*” en

¹¹ Heidegger 1967, p. 262, cursivering in origineel.

¹² Derrida 1996, p. 126.

¹³ Derrida 1972, p. 5. Het Franse *entendement* betekent zoveel als ‘begrip’, maar gaat ook terug op het verbum *entendre*, ‘horen’.

“la simple possibilité de l'impossibilité” niet waarneembaar of begrijpbaar is; de differentie zélf is niet present te maken als begripsmatig object. De vraag is of dit ons hier verder brengt.)

Derrida's lezing gaat verder. Hij vindt aanleiding om het wezensverschil dat Heidegger aangeeft tussen mens en dier met betrekking tot de dood te bestrijden, en om te beweren dat om dezelfde reden de dood van de ander/Ander primair is; niet de eigen dood. Dat is echter niet waar het ons om te doen is. Het gaat hier om de simpele vraag: wat is de consequentie van de koppeling in de dood van mogelijkheid en onmogelijkheid? Wat is het gevolg van het feit dat de 'begrenzer' – de dood als mogelijkheid – tegelijk de begrenzing – de dood als onmogelijkheid – is? Is het niet wezenlijk voor de dood als mogelijkheid dat ze tegelijk de onmogelijkheid van het *Dasein* is? Anders gezegd: kan de dood niet alléén maar tekenen afgeven *omdat* ze de grens (zowel het einde als de einder) van het leven is? Ik ben geneigd deze vragen bevestigend te beantwoorden.

Enkele concluderende opmerkingen dus: de onmogelijkheid van het-er-zijn als je dood bent, of eigenlijk de onmogelijkheid van dood *zijn*, is nu juist datgene wat het mogelijkheidskarakter van het leven ontsluit: juist door de onmogelijkheid die de dood markeert krijgt het leven tot de dood de betekenis van een *leven tot de dood*: een *Sein zum Tode*. Het is dus de dood *als aporie* van waaruit betekenis kan ontstaan.

Literatuur

Derrida, Jacques. *Apories. Mourir – s'attendre aux « limites de la vérité »*. Parijs: Éditions Galilée, 1996.

Derrida, Jacques. “La différance.” *Marges de la Philosophie*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1972. 1-29.

Heidegger, Martin. “Andenken.” *Gesamtausgabe*. Vol. 4. Frankfurt am Main: Klostermann, 1975.

Heidegger, Martin. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1967.

Heidegger, Martin. *Unterwegs zur Sprache*. Pfullingen: Neske, 1959.

Oudemans, Th. C. W. *Heidegger – een ontzetting. Of: hoe Sein und Zeit te lezen?*.
1998. <http://www.filosofie.info/index.php/thcw-oudemans/1998/heidegger-een-ontzetting-of-hoe-sein-und-zeit-te-lezen/>